

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2016**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն -	բ. գ. թ., պրոֆեսոր (<i>նախագահ</i>)
Ասատրյան Գառնիկ -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել -	բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն -	բ.գ.թ., դոցենտ
(<i>համարի պատասխանատու</i>)
Ոսկանյան Վարդան -	բ.գ.թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր -	պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա -	բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅՈՒՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴՆ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈՒ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏՈՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ զրադաշտական տոնացույց, Վիսպերեդ, Աֆրինագան, Գահանբար, Բունդահիշն, ծիսական տոնացույց, Խորդե Ավեստա (Փոքր կամ կրտսեր Ավեստա), Սիռոզահ, յաշտ, տոմարական-ժամանակային կարգավորվածություն:

«Զրադաշտական տոն» հասկացությունը բնորոշում է զրադաշտական կրոնի տոնակատարությունները, այսինքն, ծիսական համալիրները, որոնք իրականացվում էին որոշակի ժամկետներով՝ ըստ ծիսական տոմարի և տոնացույցի: Դրանք պարսկական տոների մի մասն են կազմում, իսկ որոշակի դարաշրջանում այդ տոները, լինելով զրադաշտականության կարևորագույն ծիսական դրսևորումները, ունեցել են նաև էթնիկազգային խորհրդանիշի բնույթ:

Հնագույն ժամանակներում պարսից տարին կազմված էր ոչ թե 365, այլ 360 օրից, որոնք բաժանվում էին 12 երեսնօրյա ամիսների: Այս տոմարի հիշատակությունները զրադաշտական գրավոր աղբյուրներում չեն պահպանվել, սակայն որոշ չափով ի հայտ են գալիս Աքեմենյան արքաների արձանագրությունների և պնակիտների մեջ¹: Այդպիսի տոմարի գոյությունն է վկայում նաև Հերոդոտոսը, համաձայն որի Դարեհը կիլիկիացիներին հարկ է նշանակում 360 սպիտակ ձի՝ տարվա ամեն օրվա համար: Նա պահանջում է նաև 500 տաղանդ արծաթ, որից 140-ը վճարում է հեծելագործին իբրև վարձ, իսկ 360-ը (հավանաբար նորից ի նշան տարվա օրերի) պահում է իրեն²:

* ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի դասախոս: Էլ. փոստ՝ svharutyunyan@ysu.am

¹ М. Бойс, Зороастрийцы. Вера и обычаи, М., 1987, с.87.

² Геродот, նշվ. հրատ., III-90, էջ 167-168:

Հնագույն տարեշրջանային- եղանակային տոները, որոնք պահպանվել էին մինչև իսլամական շրջանը, գարնանային և աշնանային երկու տոներն էին, որոնցից առաջինը հետագայում կոչվեց Նովոուզ, իսկ երկրորդը՝ Միհրական: Ըստ Մ. Բոյսի, սկզբում իրանցիների ամանորը աշնանն էր, այսինքն, այն տոնը, որը Աքեմենյան շրջանում նվիրվեց Միհրին, սկզբում բուն ամանորն էր³: Հավանաբար, հնագույն ծագում ունեւր նաև գարնանամուտից 100 օր առաջ նշվող Մադան՝ կրակի տոնը⁴: Մյուս տոները նշում էին տարվա մյուս եղանակների հետևյալ ժամանակահատվածներում.

Մադոյշեմա – ամռան կեսերին,

Մադյարյա – տարվա, կամ ձմռան կեսերին,

Մադոյի գարըմայա – գարնան կեսերին, երբ անասունը տեղափոխվում էր արոտավայրեր,

Փայտիշահյա – հատիկը բերելու,

Այաթրիմա – տուն վերադառնալու, երբ հովիվներն անասունի հետ վերադառնում էին ձմեռային կացարաններ,

Համասպանթմաեդայա – համարվում էր ձմեռվա, կամ տարվա վերջին օրը⁵:

Այս վերջինը ավելի մեծ նշանակություն ստացավ գրադաշտականության օրոք, երբ այն նվիրվեց ֆրավաշներին, որտեղից էլ ավելյաց հնգօրյակի անվանումը՝ Ֆարվարտեկան, և տարվա առաջին ամսվա անունը՝ Ֆարվարդին:

Զրադաշտականությունը որպես նոր կրոն տարածվել է արևելքից, և պարթևների ու մարերի միջոցով հետզհետե տարածվել է Իրանով մեկ: Գրեթե բոլոր մասնագետները համաձայնում

³ M. Boyce, A History of Zoroastrianism, vol. 1, p. 172: Դժվար է համաձայնել հեղինակի հետ այն հարցում, թե իբր երկու հնագույն տոները նշվում էին օրահավասարների օրերին: Հավանաբար հին իրանցիները նշել են եղանակային անցման գլխավոր ժամանակաշրջանները՝ ըստ բնության նախանշանների և բանավոր ժողովրդական տոմարի:

⁴ М.Бойс, Зороастрийцы, с. 174.

⁵ M. Boyce, A History of Zoroastrianism, vol. 1, p. 174.

են, որ զրադաշտական տոները սկսել են ժողովրդականություն վայելել Իրանի արևմտյան տարածքներում սկսած մ.թ.ա. 5-րդ դարից, սկզբնական շրջանում համատեղվելով հին տարածաշրջանային տոների հետ, իսկ ավելի ուշ՝ որոշ չափով կլանելով դրանք: Ինչպես տոմարը, այնպես էլ տոնացույցը մշտապես փոփոխվում և կատարելագործվում էր: Հատկապես, էթե հաշվի առնենք Աքեմենյանների տիրապետության տակ գտնվող տարածքների ահռելի չափերը և զրադաշտականության՝ հիմնականում բանավոր տարածվելը, պարզ կդառնա, որ կայսրության տոնական կյանքին բնորոշ էր մեծ բազմազանությունը: Իրենց հարևաններից իրանական ժողովուրդները փոխառում էին, օրինակ, աստվածություններին նվիրված տոները, և երբ ընդունում էին ըստ էության միայն մեկ աստվածություն Ահուրամազդայի պաշտամունքը հանդիսացող զրադաշտականությունը, չէին դադարում պաշտել իրենց հին դիցույթներին, այլ նրանց նվիրված տոները կապում էին զրադաշտական այլևայլ դավանաբանական բացատրությունների հետ, և աստվածները վերածվում էին երկրորդային սրբությունների՝ յազատաների, բայց պահպանում էին իրենց նշանակությունը: Այդպես Զրադաշտի Գատաներին միանգամայն խորթ Տիրը կամ Անահիտը, սրբազան ծառերն ու պուրակները, առավել ևս՝ գետերն ու բարձունքները, պահպանվում էին նոր ձևերի մեջ, կապվելով զրադաշտականության համար ընդունելի՝ տարերքների և երկնային լուսատուների պաշտամունքների հետ: Ըստ այդմ, զրադաշտականությունն էթնիկ կրոն էր և, անկախ փոխադարձ ազդեցություններից, նախատեսված չէր այլ ազգերի համար, ուստի և չէր պարտադրվում օտարներին:

Ի. Ստեբլին-Կամենսկու գնահատականով, Վիսպերեդը Ավեստայի առավել դժգույն և անհետաքրքիր բաժիններից է⁶: Այդուհանդերձ, առավել ամբողջական պատկերացումը զրադաշտական տոնացույցի մասին կարելի է կազմել հենց Վիսպե-

⁶ Авеста. Избранные гимны., с.10.

րեղի հիման վրա: Վիսպերեղի տեքստերն արտասանվում էին անմիջապես ծեսի ժամանակ, լրացնելով գատաները: Դրանցում չկան բացատրություններ, թե որ տեքստը որ գործողությանն է ուղեկցում, սակայն որոշ ակնարկներից կարելի է կռահել գոհաբերության կամ հեղումի պահերը:

Տոնական ժամկետները վերստին հիշատակվում են Աֆրինագան-Գահանբարում: Աֆրինագանն օրհնանքների հավաքածու է, որոնք ասվում էին ծիսական խնջույքի ժամանակ, սեղանի մոտ հրավիրելով հանգուցյալներին և սրբություններին (հնարավոր է հրեշտակներին): Աֆրինագանների կատարումը պարտադիր էր բոլոր մագդեգականների համար տարեկան վեց գահանբարների՝ ծիսական տոնացույցի հնգական օր տևող տոների ժամանակ: Բացի տարեկան տոներից, զրադաշտականները նշում էին նաև օրվա հինգ ժամերը, այսինքն, ունեն օրեկան հինգ ժամերգություն («գահ»՝ ժամ անունով), որոնցում հիշատակում են ինչպես մեծ Ահուրամագդային և «Ընդարձակ արոտավայրերի Միթրային», այնպես էլ Մահյաներին և Յայրյաներին:

Անիմաստ է ծիսական տեքստում, ինչպիսին Ավեստան է, փնտրել ժողովրդական տոնակատարության նկարագրությունները: Ըստ էության, մենք ունենք միայն գահանբարների գոյության փաստի արձանագրումը, իսկ թե պատմական Իրանի որ մասերում ինչպես էին նշվում այդ տոները պարզ չէ, քանի որ ոչ Աքեմենյան, ոչ Արշակունյաց թագավորական տոների օրոք տեղական ժողովրդական տոնակատարությունների նկարագրություններ չեն պահպանվել: Զրադաշտական պաշտոնական տոների որոշակի պատմական փոփոխությունների մասին կարելի է դատել մեկ այլ զրադաշտական սրբազան տեքստից՝ Բունդահիշնից: Բունդահիշնի տոնացույցում վկայում է, որ կար զգալի տարբերություն կրոնական և ժողովրդական տոների միջև: Այն, որ այս հին, ըստ էության, հիմնականում անասնապահական, տնտեսական զբաղմունքի գլխավոր ժամկետներն արձանագրող տոները իրենց ծագումով ժողովրդական – տոմարային են, և անգամ գահանբարները ընդհանուր ճաշկերույթով նշելու մա-

սին գծուծ տեղեկությունները հուշում են, որ դրանք եղել են հավասարության տոնակատարություններ և նշվել են ամբողջ համայնքով, կասկած չի թողնում, որ ճեղքվածքը բուն զրադաշտական և ժողովրդական տոնակատարությունների միջև կապված է ոչ թե դավանաբանության, այլ աշխարհագրական ու մշակութային տարբեր ծագման հետ: Ջրադաշտական ծիսական տոնացույցը չի պարունակում որևէ հիշատակի օր: Մակայն Աքեմենյան արքաների տիրապետության օրոք դրանք, ինչպես հայտնի է, նշվել են, և դրանցից բացի նշվել են նաև բազմաթիվ այլ տոներ, որոնք արձանագրված են օտար աղբյուրներում: Այսպես, Վիսպերեդում չի երևում ամանորյա տոնի որևէ հետք, մինչդեռ Բունդահիշնը ոչ միայն հիշատակում է Ֆարվարդինի Օրմուզդ օրը, այլև կոչում է այն ամռան սկիզբ, մինչդեռ Միհր ամսվա Անագրան օրը՝ ձմռան սկիզբ և համապատասխան տեքստը հետևում է հայտնի զրադաշտական տոներին: Այսինքն, այն, ինչը կոչվելու էր Նովոուզ և Միհրական, արդեն միտում ուներ հայտնվել բուն ծիսական տոնացույցի մեջ: Ջրադաշտական հին տոնացույցին ծանոթ չէ նաև Կրակի տոնը, որի լայն տարածվածությունը Մասանյանների օրոք հավաստված է կայսրության ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան տարածքներում: Հավանաբար, ամենակարևորը վեց Ամեշա – սպենտաներին⁷ նվիրված Համասպանդմայդի(ե)մ տոնն էր, քանի որ տարին նվիրված էր Ահուրամազդային և բաժանվում էր վեց հիմնական մասերի, 1+6՝ 7 սրբազան թվի պաշտամունքով: Այս տոնն իր մեջ ներառում էր նաև հիշատակի օրերի ծիսակարգը:

Այս պաշտամունքը որպես սեփական գահակալման սրբազանության հաստատում, հավանաբար, կիրառել է Դարեհը իր վեց օգնականներին, ում հիշատակում է ինքը՝ Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ:

Խորդե Ավեստան (Փոքր կամ Կրտսեր Ավեստա) ստեղծվել է անհամեմատ ավելի ուշ, քան Ջրադաշտի Գատաները: Ավան-

⁷ M. Boyce, A History of Zoroastrianism, vol. 2, p. 91-93.

դությունը կապում է դրա ստեղծումը մ.թ.ա. IV դ. լեզենդար քահանայապետ Ատրպատ Մարասպենդի անվան հետ⁸: Նախատեսված շարքային հավատացյալի և առօրյա ծիսական գործածման համար այն պարունակում է Ավեստայի առավել կարևոր աղոթքները, օրհներգերը և ծիսակարգի որոշ մասերը՝ բաց թողնելով, մասնավորապես, օրենքների և առասպելաբանության բաժինները: Մյուս կողմից, Խորդե Ավեստայում ավելի հստակ արտահայտություն է ստանում արարողությունների տոմարական-ժամանակային կարգավորվածությունը:

Առավել նշանակալից տեքստ այս առումով Սիռոզահն է, որի անվանումը նշանակում է «երեսուն օր»⁹ և որը թեև կապված է հոգեհանգստյան արարողության հետ¹⁰ և նախատեսված է հանգուցյալին 30 օրվա ընթացքում դեպի հանդերձյալ աշխարհն ուղեկցելու համար, այդուհանդերձ, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում զրադաշտական տոնացույցի արմատական փոփոխությունների և տոնածիսական արարողությունների վերաբերյալ: Այն ընթերցվել է ոչ միայն հանգուցյալի մահվան 30-րդ օրը, այլև տարվա վեցերորդ և տասներկուերորդ ամիսների 30-րդ օրը, և մահվան տարելիցից հաշված 30-րդ օրը՝ տարեցտարի¹¹:

Զրադաշտական տոնակատարությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կարելի է քաղել նաև յաշտերից, օրհներգություններից: Յուրաքանչյուր յաշտի ընթերցում կամ երգասացություն տեղի էր ունենում որոշակի տոմարական ժամկետում, այն է՝ հատուկ ամսաթվին և օրվա նախատեսված ժամին: Յաշտերի լեզուն համարվում է նոր – ավեստայական, դրանք չեն եղել խիստ զրադաշտական կանոնի մի մասը, թեև դրանցից շատերը իրենց բովանդակությամբ ոչ միայն արխայիկ են, այլև ունեն վկայված խոր հնության որակներ: Այդուհանդերձ, դրանք

⁸ Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста), пер., пред. и комм. М.В. Чистякова (հետազայում՝ Хордэ Авеста), СПб, 2005, с.10.

⁹ The Zend Avesta, Part II (SBE 23), tr.J. Darmesteter, Oxford University Press, 1882, p. 1.

¹⁰ Хордэ Авеста, с.27-28.

¹¹ The Zend Avesta, Part II, p. 2.

փոխանցվել են առավելապես ֆոլկլորային տեքստերի ձևով և գրառման ժամանակաշրջանում կարող են ունեցած լինել մի շարք տեղական տարբերակներ, որոնք մեզ չեն հասել, բայց որոնց բովանդակային տարրերը նշմարվում են ուշ շրջանի, հատկապես միջնադարի տեքստերում և վկայություններում: Յաշտերի մի մասն ունի խորհրդանշական–դավանաբանական, բուն գրադաշտական կերպարանք, մյուսները մատնում են հին հեթանոսական պաշտամունքի պահպանվածությունը, որոնց զուգահեռները կարելի է գտնել ազգագրական նյութերում:

Հավանաբար, սկսած Դարեհ Մեծից, Իրանի գոնե արևմտյան մասում մեծ կարևորություն է ստանում Միթրայի և Անահիտի պաշտամունքը: Արտաքսերքսեսը սկսում է կառուցել տաճարներ, ինքը և իր կրտսեր եղբայր Քսերքսեսը երդվում էին Միթրայի անունով¹²: Աքեմենյան կայսրության օրոք, երբ կառավարվող երկրի հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր, նորովի կարևորվում էր նաև Տիրի դերը: Միսալ չի լինի ենթադրել, որ հենց այդ ժամանակ Միհրականը և Տիրականը դառնում են սիրված և ճոխ տոներ և, պաշտոնապես մտնում գրադաշտական տոնացույցի մեջ: Հիմնական ավանդական տոները, որոնք ըստ ամենայնի, պետք է տոնվեին տարբեր տեղերում մինևույն ժամանակ՝ բոլոր սրբերի՝ Սպենտա Արմայիտիի օրը, կրակի տոն Մադան՝ Աթար ամսին, տասներորդ ամիսը նվիրվեց Ահուրամազդային և, նրան նվիրված չորս օրանունների նմանությամբ կոչվեց Դադվահ, կամ Դեյ, տարվա առաջին ամիսը նվիրվեց ֆրավաշներին, առաջին օրով՝ Նովրուզով, մնացած օրերը պահպանվեցին Ամեշա–սպենտանների համար: Վերջապես, ջրի անունը կրող Աբան ամիսը, հավանաբար, այդ շրջանում կապվում էր որքան Ապամ–Նապատի, այնքան էլ Արդվի Սուայի հետ, որին նույնացնում էին Անահիտին: Այս տոմարի համեմատ կատարվում էին տոները և հավաքվում էր պետական հարկը, տուրքերը:

Այսպիսով, տոմար–տոնացույցը, որը հայտնի է իբրև «գրա-
դաշտական» իրանական ժողովրդի երկու պատմության բերու-
մով իրարից միանգամայն հեռացած հատվածների վերամիա-
վորման յուրօրինակ ձև էր, որում հին ավեստայական տարրերի
կենդանի կրողները, ամենայն հավանականությամբ, արևելյան,
իսկ նորագյուտ, հեթանոսությանը հարող տարրերը՝ արևմտյան
ճյուղի բնորոշ կրոնական դրսևորումներն էին: Պատմական հե-
տագա զարգացումը ցույց տվեց, որ այս միավորումն այդպես էլ
մնաց ամսանունների մակարդակում, քանի որ մեծ տարածու-
թյան վրա ապրող իրանական տարբեր ժողովուրդները, միևնույն
է, նշում էին իրենց բնորոշ տոները՝ իրենց բնորոշ ժամանակին և
իրենց տեղական ձևով: Միաժամանակ, արեգակնային տոմարի
հիմնական կառուցվածքը և ամսանունների մեծ մասը շատ եր-
կար ժամանակ պահպանվեցին ժողովուրդների հիշողության
մեջ:

ЗОРОАСТРИЙСКИЙ КАЛЕНДАРЬ И ГЛАВНЫЕ ПРАЗДНИКИ

Светлана Арутюнян
(резюме)

В этой статье кратко описывается празднование зороастрийской религии, то есть ритуальные комплексы, которые проводились в определенные сроки, в соответствии с ритуальным летоисчислением и календарем праздничных дней. О зороастрийских официальных праздниках, определенных исторических изменениях можно судить по зороастрийским священным текстам: Денкард и Бундахишн. В статье упоминается о Хорде Авесте, которая была создана позже, предназначенная для рядовых верующих и повседневного ритуального использования, содержит самые важные молитвы, гимны и некоторые части обрядов, опуская, в частности, разделы законов и мифологии. Важная информация о зороастрийских праздниках можно подчеркнуть из яшт, гимнов.

THE ZOROASTRIAN CALENDAR AND MAJOR HOLIDAYS

Svetlana Harutyunyan
(summary)

This article briefly describes the celebration of the Zoroastrian religion, i.e. ritual complexes, which took place on certain dates, according to the chronology and ritual calendar holidays. Zoroastrian official holidays and some historical changes can be judged by the Zoroastrian sacred texts: Denkart and Bundahishn. The article mentions Haarde Avesta, which was created later and was intended for ordinary believers and daily ritual use, contains the most important prayers, hymns and some of the ceremonies, particularly, skipping sections of laws and mythology. Important information about Zoroastrian holidays can be emphasized from yashts, hymns.